

Anna Sylwia Czyż
Instytut Historii Sztuki
Uniwersytet Kardynała Stefana
Wyszyńskiego w Warszawie

**TABLICA Z WILEŃSKIEGO
KOŚCIOŁA pw. św.
KAZIMIERZA Z ROKU 1630
NA CMENTARZU NA ROSSIE**

Słowa kluczowe: Wilno | cmentarz na Rossie | jezuiti | muzyka | kościół pw. św. Kazimierza

Anna Sylwia Czyż: historyk sztuki, zajmuje się sztuką Wielkiego Księstwa Litewskiego, a przede wszystkim działalnością fundacyjną rodziny Paców oraz sztuką cmentarzy na kresach.

W latach 2013–2016 dzięki Narodowemu Programowi Rozwoju Humanistyki Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego trwały prace nad projektem *Cmentarz na Rossie w Wilnie. Badania inwentaryzacyjne, historyczne i językoznawcze*¹. W ramach podjętych działań w roku 2013 przeprowadzono kompleksową inwentaryzację wileńskiej nekropolii, podczas której odnaleziono XVII-wieczną tablicę z kościoła Jezuitów pw. św. Kazimierza w Wilnie².

Tablica została wprawiona w pomnik o kształcie krzyża stylizowanego na pień drzewa na cokole w formie skałek (il. 1), czyli reprezentującego typ nagrobka popularnego od XIX w. na terenie Europy Środkowo-Wschodniej³.

¹ O założeniach projektu zob. A.S. Czyż, B. Gutowski, *Wielokulturowa Rossa – problematyka i perspektywy badawcze*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, t. 5, Białystok 2013, s. 415–428 oraz <http://cmentarznarossie.info/> (strona projektu i internetowa baza danych).

² <http://cmentarznarossie.info/obiekty.php?id=1688> [6 września 2016 r.].

³ A.S. Czyż, B. Gutowski, *Nekropolie kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 2008, s. 16–17.

Il. 1. Pomnik z XVII-wieczną tablicą z kościoła pw. św. Kazimierza w Wilnie, cmentarz na Rossie, 1904 r. Fot. Piotr Jamski.

Słabo czytelna inskrypcja na popękanej, XVII-wiecznej tablicy sprawiła (il. 2), że kolejni badacze cmentarza na Rossie pomijali zabytek w swoich opracowaniach⁴. Jedynie Edmund Małachowicz w publikacji z 1993 r. zasygnalizował jej istnienie, jednak błędnie zinterpretował tablicę jako epitafium⁵, a wiążąc podany na niej rok 1630 ze śmiercią wspomnianego w treści inskrypcji Melchiora Giejszy Heliaszewicza (wymienne Giejsza Eliaszewicz),

⁴ Z ważniejszych publikacji, w których pominięto omawiany zabytek, należy wymienić: A. Śnieżko, *Rossa – miasto umarłych. Groby zasłużonych*, Wrocław 1970; J. Ciechanowicz, B. Kosman, M. Kosman, *Na wileńskiej Rossie*, Poznań [1990]; M. Jackiewicz, *Wileńska Rossa. Przewodnik po cmentarzu*, Olsztyn 1993; J. Surwiłło, *Cmentarz na Rossie w Wilnie. Wędrówki po nekropolii pamięci narodowej*, Wilno 1997; *Mały leksykon wileńskiej Rossy*, oprac. K. Marczyk, Wilno 2009; V. Girininkienė, *Vilniaus kapinės*, Vilnius 2004.

⁵ Wymienne określa ją także jako płytę nagrobną. Zob. E. Małachowicz, *Wilno. Dzieje – architektura – cmentarze*, Wrocław 1996, s. 433.

Il. 2. Tablica z kościoła pw. św. Kazimierza w Wilnie, cmentarz na Rossie, 1630 r. Fot. Piotr Jamski.

określił go z zupełnie niezrozumiałych powodów jako *ostatniego biskupa żmudzkiego*⁶. W spisana przez badacza inskrypcję wkradły się także literówki⁷. Ponadto Edmund Małachowicz nie zaznaczył dokładniejszej lokalizacji zabytku. Tymczasem odnaleziona tablica stanowi nie tylko pamiątkę po w zasadzie nieistniejącym wystroju kościoła pw. św. Kazimierza w Wilnie⁸, ale także przypomina o bogatej muzycznej przeszłości miasta oraz jest świadectwem zainteresowania nekropolią na Rossie i prowadzonych na niej pierwszych prac inwentaryzacyjnych.

W płycinie cokołu granitowo-betonowego pomnika (wym. 366 × 230 × 180 cm) odnalezionego na sektorze 12b Starej Rossy znajduje się skromna tablica opracowana w czerwono-różowym kamieniu z wrytą inskrypcją:

+ / D.[EO] O.[PTIMO] M.[AXIMO] / DIVOQUE CASIMIRO LITHUANIAE
TUTELARI / IN HONOREM / ILLUSTRIS ET ADMODUM REVERENDUS

⁶ E. Małachowicz, *Cmentarz na Rossie w Wilnie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 303.

⁷ Błędy w odczycie znalazły się także na tablicy z 1904 r. E. Małachowicz, *Cmentarz na Rossie...*, s. 306.

⁸ Elementy wystroju po zamkniętym po powstaniu listopadowym kościele znajdują się m.in. w katedrze wileńskiej (figury w elewacji południowej, fragmenty wprawione w tabernakulum) i w Lietuvos dailės muziejus (obrazy). *In situ* częściowo zachowane są struktury ołtarzowe oraz dekoracja stiukowa z połowy XVIII w. B.R. Vitkauskienė, *Kościół jezuitów pw. św. Kazimierza*, [w:] *Wileńska architektura sakralna doby baroku. Dewastacja i restauracja*, red. J. Sito, W. Boberski, P.J. Jamski, tłum. J. Sito, M. Omilanowska, Warszawa 2005, s. 148.

D[OMI]NUS D.[EVOTUS] / MELCHIOR GIEYSZ HELIASZEWICZ ARCHIDIACONUS / CATHEDRAE VILNENSIS ET M.[AGNI] D.[UCATUS] LITHUANIAE REFERENDARIUS / POST EP[ISCOP]US SAMOGI[TI]AE CONTUBERNIUM HOC PERENNE / IN USUM STUDIOSORUM MUSICORUM / TEMPLI S.[ANCTI] CASIMIRI SOCIETATIS IESU / EREXIT / ANNO REPARATAE SALUTIS HUMANAЕ 1630 //⁹.

Pierwotnie powyżej XVII-wiecznej tablicy umieszczone były dwie inne. Z nich zachowała się ta po lewej stronie, z napisem informującym o powstaniu pomnika:

PAMIĄTKĘ Z B.[YŁEGO] KOŚC.[IOŁA] Ś.[W] KAZIMIE- / RZA TU ZNALEZIONĄ, PROBO- / STWO Ś.[WIĘTO]-JAŃSKIE W R.[OKU] 1904 / POBOŻNIE UZUPEŁNIŁO //.

Z treści inskrypcji zapisanej w języku łacińskim wynika, że tablica powstała jako pamiątka ufundowania przez Melchiora Gieyszę Heliaszewicza budynku konfraterni muzycznej przy kościele pw. św. Kazimierza w Wilnie.

O Litwinie, który 28 grudnia 1631 r. został w Warszawie konsekrowany na biskupa żmudzkiego, wiadomo stosunkowo niewiele¹⁰. Urodził się ok.

⁹ „Bogu najlepszemu, najwyższemu / i świętemu Kazimierzowi, obrońcy Litwy / ku czci / sławny i wielce czcigodny ksiądz / Melchior Gieysza Heliaszewicz, archidiakon / katedry wileńskiej i referendarz Wielkiego Księstwa Litewskiego / a następnie biskup żmudzki, tę trwałą kontubernię / na użytek muzyków / świątyni świętego Kazimierza Towarzystwa Jezusowego / wznosił / w roku [od] dokonanego zbawienia ludzkiego 1630//”. Sformułowanie „dominus devotus” (mąż pobożny / mąż poświęcony Bogu) określa tutaj godność kapłańską. Termin „contubernium” w odniesieniu do miejsca oznacza zwykle namiot wojskowy lub koszary. W tym przypadku należy rozumieć go w kontekście trwałości powołanej instytucji – konfraterni muzyków, dla której wzniesiono budynek. Inskrypcję przetłumaczyła i komentarzem opatrzyła dr Marta Przyszycowska, której składam w tym miejscu serdeczne podziękowania.

¹⁰ Biogram powstał w oparciu o następujące źródła i opracowania: *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J.*..., wyd. J.N. Bobrowicz, t. 4, Lipsk 1839, s. 2–3; J. Kurczewski, *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 1, Wilno 1908, s. 123; t. 3, Wilno 1913, s. 96–97, 101, 116–117; A. Miller, *Teatr polski i muzyka na Litwie jako strażnice kultury Zachodu (1745–1865). Studium z dziejów kultury polskiej*, Wilno 1936, s. 155–156; C. Falkowski, *Eliaszewicz (Heliaszewicz) Gejsz (Gieysz) Melchior*, [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 6, Kraków 1948, s. 233; *Lietuvos sakralinė dailė XI–XX a. pradžia*, t. 1: *Tapyba, skulptūra, grafika XIV–XX a. pradžia* [katalog wystawy w Lietuvos dailės muziejus], red. D. Tarandaitė, Vilnius 2003, s. 269; *Žemaičių vyskupu portretų galerija* [katalog wystawy w Lietuvos nacionalinis muziejus], Vilnius 2013, s. 72–73; G. Błaszczyk, *Herbarz szlachty żmudzkiej*, t. 2, Warszawa 2015, s. 88–92.

Il. 3. Portret Melchiora Giejszy Heliaszewicza, XVIII w., Kaurno arkivyskupijos muziejus. Fot za *Žemaičių vyskupų portretų galerija* [katalog wystawy w Lietuvos nacionalinis muziejus], Vilnius 2013, s. 72.

1571 r. na terenie parafii rosieńskiej w rodzinie Heliasza Giejszy. Po odbytych w Wilnie studiach święcenia kapłańskie przyjął 29 marca 1595 r. (il. 3). Zapewne tuż po nich został sekretarzem biskupa żmudzkiego Melchiora Giedroycia, a wkrótce także plebanem w Krożach i kanonikiem miednickim. W 1607 r. jako pleban kroski został wyznaczony do ugody pomiędzy duchowieństwem a szlachtą. Brał również udział w synodzie piotrzkowskim.

Wspinając się po szczeblach struktur kościelnych, przed 30 września 1611 r. został kanonikiem wileńskim. 15 listopada 1616 r. ustanowiono go kustoszem, a 15 sierpnia 1622 r. archidiaconem kapituły wileńskiej. Podczas nieobecności w kraju biskupa Mikołaja Paca pełnił w latach 1614–1619 funkcję wikariusza generalnego diecezji żmudzkiej. W latach 1614 i 1615 z ramienia kapituły wileńskiej był członkiem zjazdu stanów litewskich w Wilnie.

Il. 4. Karty z panegiryku wydanego z okazji nominacji Melchiora Gieyszy Heliaszewicza na biskupstwo żmudzkie, 1631 r. Fot. za J. Liškevičienė, *XVI–XVIII amžiaus knygy grafika: herbai senuosiuose lietuvos spadiniuose*, Vilnius 1998, s. 96–97.

Doceniając umiejętności duchownego, Zygmunt III Waza 24 lipca 1620 r. mianował go referendarzem litewskim. Z wyboru królewskiego został 3 lutego 1631 r. nominatem na biskupstwo żmudzkie (il. 4). Potwierdzenie papieskie Melchior Gieysza Heliaszewicz otrzymał jeszcze tego samego roku 11 czerwca¹¹, a ingres odbył 21 lutego 1632 r. Po śmierci Zygmunta III wziął udział w sejmie elekcyjnym, a wraz z krewnymi Stanisławem i Janem był elektorem Władysława IV z Księstwa Żmudzkiego. Wkrótce potem, 28 stycznia 1633 r., zmarł w Wirżuwianach (Janopol). Pogrzeb sprawiono mu w katedrze w Worniach.

Melchior Gieysza Heliaszewicz był – tak jak wspomniani biskupi Melchior Giedroyc i Mikołaj Pac – kapłanem zaangażowanym w odnowę Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim. Zapamiętano go jako pobożnego i udanego kaznodzieję, który – najpierw jako pleban, a potem kanonik i bi-

¹¹ *Clypeus Samogitiae veterum clypeis adumbratus, gentilitio insigni Illustrissimo ac Reverendissimo DD. Melchioris Heliaszewicz Geysz Episcopi Samogitiae, symbolice expressus, ac eidem illustrissimo praesuli, cathedram suam primum et auspiciato occupanti dicatus a nobili iuuentute Collegij Croznenis, Wilno 1631. Zob. J. Liškevičienė, XVI–XVIII amžiaus knygy grafika: herbai senuosiuose lietuvos spadiniuose*, Vilnius 1998, s. 96–97.

skup – przemierzał Żmudź, głosząc kazania ludowi. Przyczynił się do powstania kościoła w Radziwiliszkach, a w 1630 r. w Parafianowie, w dobrach należących do archidiakonatu wileńskiego, wzniósł drewnianą świątynię dedykowaną Imieniu Maryi. Blisko związany z jezuitami, wspierał ich podczas organizowania kolegium w Krożach, a także wykazywał zainteresowanie ich szkolnictwem¹². Dzięki odnalezionej tablicy z kościoła pw. św. Kazimierza można dziś także dodać, że ufundował budynek konfraterni muzycznej przy wileńskim domu profesów.

Mimo początkowego sprzeciwu założycieli Towarzystwa Jezusowego kultura muzyczna stała się jednym z filarów edukacyjnej i propagandowej potęgi zakonu. Na terenie Rzeczypospolitej już u schyłku XVI w. zaczęto intensywnie rozwijać szkolnictwo muzyczne, widząc w nim sposób nie tylko na zagospodarowanie biednej, lecz uzdolnionej młodzieży, ale też na zapewnienie stosownej oprawy liturgii w kościołach jezuickich i właściwe uzupełnienie przedstawień w teatrach szkolnych prowadzonych przez zakon¹³. Pierwszą bursę muzyczną, wzorem swych współbraci z innych krajów, jezuita założyli w 1568 r. w Pułtusku. Bardzo szybko w tej i w kolejno powoływanych bursach muzycznych można było zdobyć nie tylko umiejętność śpiewu i gry na instrumentach, ale także wiedzę o charakterze ogólnym. Często ukończenie szkoły stawało się przepustką do innych placówek edukacyjnych czy też seminarium duchownego. Przy tym kapele organizowane przez jezuickie bursy szybko zdominowały rynek muzyczny szczególnie w miastach, uświetniając uroczystości nie tylko w kościołach i szkołach prowadzonych przez Towarzystwo Jezusowe, ale także w świątyniach innych zakonów, a nawet imprezy świeckie. Prowadziło to niekiedy, również w Wilnie, do niepokojów i wzajemnych oskarżeń muzyków jezuickich i innych¹⁴. Najwięcej burs muzycznych utworzono w Rzeczypospo-

¹² J. Kurczewski, *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 3, Wilno 1913, s. 116, 347; J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 4, Kraków 2010, s. 118, 120.

¹³ Na temat edukacji muzycznej prowadzonej przez jezuitów zob. m.in. A. Szwejkowska, *Wkład jezuitów w kulturę muzyczną Rzeczypospolitej w XVII wieku*, [w:] *Jezuici a kultura Polska. Materiały sympozjum z okazji jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491–1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540–1990)*. Kraków, 15–17 lutego 1991 r., red. L. Grzebień, S. Obirek, Kraków 1993, s. 297–310; J. Kochanowicz, *Geneza, organizacja i działalność jezuickich burs muzycznych*, Kraków 2002; tegoż, *Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego*, [w:] *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiuk, Kraków–Warszawa 2004, s. 545–562.

¹⁴ Zob. np. J. Kurczewski, *Kościół zamkowy...*, t. 3, s. 244.

litej na początku XVII w. W latach dwudziestych funkcjonowały one przy wszystkich kolegiach jezuickich jako oddzielne instytucje, zatrudniające także nauczycieli świeckich.

Bursa muzyczna przy kolegium wileńskim należała do najstarszych placówek tego typu w Rzeczypospolitej. Powstała w 1575 r. dzięki hojności biskupa Waleriana Protasewicza i kanoników wileńskich. Niestety, kłopoty związane z powinnościami muzycznymi wobec katedry stały się przysłowiową kością niezgody, co poskutkowało przejściem w 1604 r. przez kapitułę pieczy nad bursą.

Bursa nie była jedynym środowiskiem muzycznym w Wilnie rozwijanym i promowanym przez jezuitów¹⁵. Drugie funkcjonowało przy kościele pw. św. Kazimierza – to z nim swoje losy, przynajmniej częściowo, związał Melchior Gieysza Heliaszewicz. Jezuici, organizując przy świątyni dom profesów, postanowili, że będzie to zarazem ich najważniejszy kościół w Wielkim Księstwie Litewskim. Stąd świadomy wybór lokalizacji w centrum miasta, przy rynku, gdzie spotykały się dwie nitki ceremonialnej drogi biorącej swój początek od bramy Rudnickiej lub Ostrej, prowadzącej dalej przez ul. Wielką do zamku wielkksiążęcego. Nieprzypadkowo budowa kościoła (1604–1616, konsekracja 22 lipca 1635 r.) zbiegła się z kanonizacją (4 marca 1604 r.) królewicza pochodzącego z rodu Jagiellonów, którego przydano świątyni za patrona, oraz z ustanowieniem prowincji litewskiej jezuitów w 1608 r. Kościół pw. św. Kazimierza podejmował także działania w duchu unii brzeskiej, do której – dzięki zakonnikom – przystąpił usytuowany po sąsiedzku monaster Świętej Trójcy i katedra metropolitalna wzniesiona przez hetmana Konstantego Ostrońskiego po zwycięstwie pod Orszą w 1514 r.

Łącząc czasy Zygmunta Starego i spokrewnionego z nim Zygmunta III, jezuici nie tylko wpisywali się w propagowaną przez dwór królewski ideę ciągłości dynastycznej, ale dynamicznie zajmowali przestrzenie zarezerwowane do tej pory przez przedstawicieli innych zakonów misyjnych, w tym dominikanów i bernardynów. Pozyskując przy budowie kościoła pw. św. Kazimierza wielu wpływowych magnatów litewskich (m.in. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę”, Lwa Sapiechę, Jana Karola Chodkiewicza i Aleksandra

¹⁵ O sile wileńskiego środowiska muzycznego świadczy utworzenie w 1667 r. – zapewne na wydziale filozoficznym kolegium jezuickiego – oddzielnej katedry muzyki. Kształcono w niej m.in. przyszłych nauczycieli burs muzycznych. W XVII stuleciu z prowincją litewską było związanych dwóch udanych kompozytorów: Szymon Berent (1585–1649) i Marcin Kreczmer (1631–1696). Literatura na temat muzyki z kręgu jezuitów wileńskich zob. przyp. 13.

Gosiewskiego), a także biskupa wileńskiego Benedykta Wojnę i Zygmunta III Wazę, kreowali się na głównych propagatorów kultu świętego królewicza, patrona Litwy i prowadzonych przez nią walk z Moskwą¹⁶.

Jasne jest, że choć uczniowie z bursy muzycznej funkcjonującej przy kolegium wileńskim uświetniali uroczystości w kościele pw. św. Kazimierza, to duchowni skupieni wokół głównej świątyni jezuickiej w Wielkim Księstwie Litewskim mieli ambicje, by stworzyć wyjątkową oprawę muzyczną sprawowanych liturgii. Stąd wzięły się działania zakonników zamieszkujących dom profesów zmierzające ku temu, by nie tylko powołać własną kapelę, ale na jej kanwie utworzyć drugą bursę muzyczną w Wilnie, niezależną od tej przy kolegium. Postulat ten przedstawili podczas kongregacji prowincji litewskiej w 1639 r. i uzyskali zgodę generała¹⁷.

Inskrypcja na odnalezionej na cmentarzu na Rossie tablicy wskazuje, że nim zabiegi te zostały sfinalizowane, jeszcze w 1630 r. zorganizowano stałą konfraternię muzyczną, dla której z fundacji Melchiora Gieyszy Heliaszewicza wzniesiono budynek o niewielkiej zapewne kubaturze. Moment powołania konfraterni muzycznej przy kościele pw. św. Kazimierza nie był przypadkowy, a wiązał się z *de facto* utraconymi na rzecz kapituły wpływami jezuitów nad szkolnictwem muzycznym w Wilnie. Nie można wykluczyć, że aktywność profesów z klasztoru św. Kazimierza stała się ostatecznym impulsem do ponownego przejęcia przez kolegium pieczy nad bursą muzyczną, zaledwie w rok po fundacji Melchiora Gieyszy Heliaszewicza. Dzięki jego działalności wileńskie środowisko profesów śmieiej mogło wystąpić o powołanie niezależnej bursy muzycznej.

Pamiętkową tablicę kazał zapewne sprawić sam fundator budynku konfraterni muzycznej przy kościele pw. św. Kazimierza (il. 2). Wdzięczni mieszkańcy domu profesów po otrzymaniu przez Melchiora Gieyszę Heliaszewicza w 1631 r. sakry biskupiej uzupełnili napis, który został wciśnięty w ósmy wiersz inskrypcji. Mimo że zastosowano w nim abrewiatury, dodatek zburzył dość staranną kompozycję pierwotnego napisu. Sporządzono go kapitałą barokową z szeryfami, z literami odznaczającymi się regularnością.

¹⁶ B.R. Vitkauskienė, *Kościół jezuitów...*, s. 147–148; A.J. Baranowski, *Między Rzymem a Wilnem. Magnackie fundacje sakralne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach kontrreformacji na tle polityki dynastycznej w Europie Środkowej*, Warszawa 2006, s. 199–200, 206–210, 218, 243, 246; J. Paszenda, *Budowle jezuickie...*, s. 428–430.

¹⁷ J. Kochanowicz, *Geneza...*, s. 63–64, 46–49; tegoż, *Słownik geograficzny jezuickich burs muzycznych*, Kraków 2002, s. 229–232, 244.

Tablica zapewne w dość dobrym stanie przetrwała kolejne kataklizmy, które spotkały świątynię. Była to i okupacja Wilna przez wojska moskiewskie w latach 1655–1660, i wielki pożar miasta w 1749 r. Po kasacie zakonu w 1773 r. kościół w rękach eksjezuitów pozostawał jeszcze 26 lat. W 1812 r. spustoszyła go armia napoleońska¹⁸. Po powstaniu listopadowym świątynię zamknięto, a w latach 1839–1840 przeprowadzono jej adaptację na cerkiew prawosławną. W latach 1864–1868 naczelnym architektem generalnej guberni wileńskiej i bliskim współpracownikiem Michała Murawjowa (1796–1866), Nikołaj Czagin (1823–1909), przebudował kościół na sobór prawosławny św. Mikołaja. W 1915 r. budowla funkcjonowała jako parafia ewangelicko-augsburska garnizonu Wilna. Dwa lata później kościół odzyskali jezuici, których usunięto w 1956 r. W 1961 r. w świątyni otworzono muzeum ateizmu. Jezuici wrócili do niej 30 lat później, po upadku ZSRR i odzyskaniu przez Litwę niepodległości¹⁹.

Najpewniej tablica upamiętniająca muzyczno-architektoniczną fundację Melchiora Giejszy Heliaszewicza została przeniesiona na cmentarz na Rosie podczas przebudowy kościoła pw. św. Kazimierza w latach 1864–1868, kiedy to we wnętrzu świątyni usunięto bądź mocno przekształcono ołtarze, a także zniszczono inne elementy wystroju²⁰. Działaniom związanym z przeniesieniem tablicy, a podjętym najpewniej w tajemnicy, przyświecała chęć ochrony przed zniszczeniem każdej, nawet najmniejszej pamiątki z dawnej świątyni jezuitów.

Około 20 lat później odnalazł tablicę Antoni Łazarowicz (Łazarewicz, pseud. Władysław Teliński/Tekieliński/Tiliński, 1817–1905), urzędnik i nauczyciel, a także poeta i tłumacz, kolekcjoner i popularyzator historii, który jako młody, 25-letni człowiek zainteresował się dziejami cmentarzy wileńskich²¹. Prowadząc od 1842 r. ich inwentaryzację, zaledwie 41 lat od założenia

¹⁸ Wojsko przez pewien czas stacjonowało w kościołach wileńskich, w tym m.in. w świątyni Karmelitanek Bosych, gdzie „cokolwiek było drewnianego w ołtarzach, ławkach i konfesjonalach, drzwiach, szafach zakrystyjnych spalili. Obrazy kosztowne podarli i niektóre poprzepalali, posągom świętych głowy pozrywali, posadzkę zrujnowali”. Cyt. za V. Drėma, *Vilniaus bažnyčios iš Vlado Drėmos archyvu*, Vilnius 2008, s. 403.

¹⁹ B.R. Vitkauskienė, *Kościół jezuitów...*, s. 148; J. Paszenda, *Budowle jezuickie...*, s. 432, 434–440.

²⁰ J. Paszenda, *Budowle jezuickie...*, s. 439. Edmund Małachowicz w publikacji z 1993 r. opowiedział się za przeniesieniem tablicy w związku z przebudową Nikołaja Czagina, by później podać bliżej niesprecyzowaną informację, że tablicę przeniesiono po zamianie kościoła na cerkiew. E. Małachowicz, *Cmentarz na Rosie...*, s. 306; tegoż, *Wilno...*, s. 433.

²¹ Został pochowany na cmentarzu na Rosie w rodzinnej kwaterze w sektorze 12c. Upamiętnia go nagrobek w formie żeliwnego krzyża (utrącony) na granitowym, zwężającym

nekropolii na Rossie, stworzył pierwszy rękopiśmienny korpus nagrobków, spisując ich inskrypcje okraszane nierzadko jego własnymi wierszami i sentymentalnymi komentarzami wpisującymi się w XIX-wieczne postrzeganie cmentarza jako *miasta umarłych*²².

Podczas jednej z wizyt na cmentarzu na Rossie, w listopadzie 1886 r., Antoni Łazarowicz odkopał częściowo przysypaną ziemią i liśćmi popękaną tablicę z kościoła pw. św. Kazimierza, z której spisał inskrypcję. Zanotował także lokalizację zabytku, który miał się znajdować na wzgórzu po prawej stronie kaplicy Żylińskich *pod sosną*²³, co mniej więcej odpowiada dzisiejszemu usytuowaniu pomnika z XVII-wieczną tablicą (północne wzgórze centralnej części cmentarza).

Ponownie zainteresował się tablicą kolejny pasjonat wileńskich cmentarzy, a zarazem publicysta i kolekcjoner Lucjan Uziębło (1864–1942), który informacje o niej pozyskał od jej odkrywcy, Antoniego Łazarowicza²⁴. Zatraskany o renowację wielu ważnych pod względem historycznym i artystycznym nagrobków Uziębło nieprzypadkowo zwrócił się o pomoc do proboszcza kościoła pw. św. Jana, ks. Kazimierza Pacynki (1834–1905), o którym pisał, że wraz z organistą *Gieryngiem, byli zwolennikami gry i śpiewu, nieliczących częstokroć z powagą liturgiczną nabożeństwa*²⁵. Interesujący się muzyką ks. Kazimierz Pacynka był ponadto mocno zaangażowany w organizację okolicznościowych koncertów patriotyczno-religijnych, a także spełniał się w remoncie pojezuickiej świątyni, w której współorganizował swoisty polsko-

się ku górze cokołe (wym. 106 × 62 × 42 cm). Od frontu cokołu znajduje się inskrypcja ryta („Ś. P. / Antoni / ŁAZAROWICZ / Assesor kolegialny / zm. 12 Kwiet. 1905 r. / mając lat 88 / – / Wieczne odpocznienie / racz mu dać Panie! //.) oraz wyryty kartusz z herbem Kościeszca; online: <http://cmentarznarossie.info/obiekty.php?id=5078> [6 września 2016 r.]. Zob. także A. Śnieżko, *Łazarowicz (Łazarewicz) Antoni*, [w:] PSB, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 286.

²² Materiały Antoniego Łazarewicza, owoc jego prac nad nekropoliami wileńskimi, znajdują się w Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskijų biblioteka (dalej: LMAVB) f. 9–2212; f. 28–16 (I–III); f. 28–17 (1–2); f. 28–19; f. 28–20; f. 151–177. Zob. także I. Pajedaitė, *Źródła historyczne wileńskiego cmentarza bernardyńskiego w dziale rękopisów Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk*, [w:] *Cmentarz bernardyński w Wilnie 1810–2010*, Wilno 2013, s. 36–37.

²³ LMAVB, f. 151–177, k. 8.

²⁴ Krótka informacja o tablicy znalazła się w zapomnianym dziś wydawnictwie autorstwa Lucjana Uziębły *Wileński nekropol muzyczny*, Katowice 1933, s. 3–4, gdzie autor powiązał przeniesienie tablicy z pierwszą przebudową kościoła pw. św. Kazimierza na cerkiew po powstaniu listopadowym.

²⁵ Tamże, s. 4.

-litewski panteon narodowy²⁶. Po przeprowadzeniu zbiórki wśród parafian w 1904 r. (il. 1) zlecił wykonanie oprawy XVII-wiecznej tablicy, upodabniają ją do popularnych wówczas pomników nagrobnych²⁷. Działania te – o niewątpliwie niepodległościowym charakterze – podjęto półoficjalnie, w momencie liberalizacji polityki carskiej, w przededniu ukazu tolerancyjnego z 17 kwietnia 1905 r. Wpisywały się one w aktywizację społeczeństwa na zachodnich rubieżach Imperium Rosyjskiego wokół Kościoła rzymskokatolickiego, kiedy to na nowo kształtowano świadomość narodową²⁸.

W ten sposób stosunkowo skromna XVII-wieczna tablica okazuje się dziś niespodziewaną i zarazem cenną pamiątką, którą można – a nawet trzeba – sytuować w kontekście szkolnictwa muzycznego jezuitów i wielowątkowej kultury muzycznej Wilna, aktywności Melchiora Gieyszy Heliaszewicza, związanej z odnową Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim oraz z działalnością środowisk niepodległościowych ok. 1900 r. skupionych wokół świątyń rzymskokatolickich, a także pierwszych prac inwentaryzacyjnych na jednym z najstarszych i najciekawszych cmentarzy w tej części Europy.

BIBLIOGRAFIA

- Baranowski A.J., *Między Rzymem a Wilnem. Magnackie fundacje sakralne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach kontrreformacji na tle polityki dynastycznej w Europie Środkowej*, Warszawa 2006.
- Błaszczyk G., *Herbarz szlachty żmudzkiej*, t. 2, Warszawa 2015.
- Ciechanowicz J., Kosman B., M. Kosman, *Na wileńskiej Rossie*, Poznań [1990].
- Clypeus Samogitiae veterum clypeis adumbratus, gentilitio insigni Illustrissimo ac Reverendissimo DD. Melchioris Heliaszowicz Geysz Episcopi Samogitiae, symbolice expressus, ac eidem illustrissimo praesuli, cathedram suam primum et auspiciato occupanti dicatus a nobili iuventute Collegii Croznensis*, Wilno 1631.

²⁶ Biogram ks. Kazimierza Pacynki związanego przed przybyciem do Wilna z diecezją mińską zob. tamże; J. Kłos, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1937, s. 150; *Wileński słownik biograficzny*, red. H. Dubowik, L.J. Malinowski, Bydgoszcz 2008, s. 364.

²⁷ Pochowano go na cmentarzu na Rossie (sektor 16a) w grobowcu na planie prostokąta nakrytego płytą, u wezłowania której ustawiono krzyż na dwustopniowym cokole i dwustopniowej podstawie (wym. całości 306 × 188 × 280 cm). Na cokole od frontu znajdują się dwie inskrypcje: „Tu spoczywają zwłoki / Ś.P. / KSIĘDZA KAZIMIERZA / PACYNKI / Honor. Kanonika / proboszcza Koś. Św. Jana / Ur. 1834 zm. 1905. //” oraz „Prosi o westchnienie do Boga. //”; online: <http://cmentarznarossie.info/obiekty.php?id=2855> [6 września 2016 r.].

²⁸ Zob. W.F. Wilczewski, *Zwiastuny powszechnej radości. Ruch budowlany kościołów w diecezji wileńskiej w latach 1890–1914*, Białystok 1995, s. 5–7, 27–31.

- Czyż A.S., Gutowski B., *Wielokulturowa Rossa – problematyka i perspektywy badawcze*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, t. 5, Białystok 2013, s. 415–428.
- Czyż A.S., Gutowski B., *Nekropolie kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 2008.
- Drėma V., *Vilniaus bažnyčios iš Vlado Drėmos archyvų*, Vilnius 2008.
- Falkowski C., *Eliaszewicz (Heliaszewicz) Gejsz (Gieysz) Melchior*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 233–234.
- Girininkienė V., *Vilniaus kapinės*, Vilnius 2004.
- Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J...*, wyd. J.N. Bobrowicz, t. 4, Lipsk 1839.
- Jackiewicz M., *Wileńska Rossa. Przewodnik po cmentarzu*, Olsztyn 1993.
- Kłos J., *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1937.
- Kochanowicz J., *Geneza, organizacja i działalność jezuickich burs muzycznych*, Kraków 2002.
- Kochanowicz J., *Słownik geograficzny jezuickich burs muzycznych*, Kraków 2002.
- Kochanowicz J., *Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego*, [w:] *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiuk, Kraków–Warszawa 2004, s. 545–562.
- Kurczewski J., *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 1, Wilno 1908; t. 3, Wilno 1913.
- Lietuvos sakralinė dailė XI–XX a. pradžia*, t. 1: *Tapyba, skulptūra, grafika XIV–XX a. pradžia* [katalog wystawy w Lietuvos dailės muziejus], red. D. Tarandaitė, Vilnius 2003.
- Liškevičienė J., *XVI–XVIII amžiaus knygų grafika: herbai senuosiuose lietuvos spadinuose*, Vilnius 1998.
- Małachowicz E., *Cmentarz na Rossie w Wilnie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.
- Małachowicz E., *Wilno. Dzieje–architektura–cmentarze*, Wrocław 1996.
- Mały leksykon wileńskiej Rossy*, oprac. K. Marczyk, Wilno 2009.
- Miller A., *Teatr polski i muzyka na Litwie jako strażnice kultury Zachodu (1745–1865). Studium z dziejów kultury polskiej*, Wilno 1936.
- Pajedaitė I., *Źródła historyczne wileńskiego cmentarza bernardyńskiego w dziale rękopisów Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk*, [w:] *Cmentarz bernardyński w Wilnie 1810–2010*, Wilno 2013, s. 21–47.
- Paszenda J., *Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w.*, t. 4, Kraków 2010.
- Surwiłło J., *Cmentarz na Rossie w Wilnie. Wędrówki po nekropolii pamięci narodowej*, Wilno 1997.
- Szweykowska A., *Wkład jezuitów w kulturę muzyczną Rzeczypospolitej w XVII wieku*, [w:] *Jezuici a kultura Polska. Materiały sympozjum z okazji jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491–1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540–1990)*. Kraków, 15–17 lutego 1991 r., red. L. Grzebień, S. Obirek, Kraków 1993, s. 297–310.
- Śnieżko A., *Łazarowicz (Łazarewicz) Antoni*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 286.
- Śnieżko A., *Rossa – miasto umarłych. Groby zasłużonych*, Wrocław 1970.
- Uziębło L., *Wileński nekropol muzyczny*, Katowice 1933.

- Vitkauskienė B.R., *Kościół jezuitów pw. św. Kazimierza*, [w:] *Wileńska architektura sakralna doby baroku. Dewastacja i restauracja*, red. J. Sito, W. Boberski, P.J. Jamski, tłum. J. Sito, M. Omilanowska, Warszawa 2005, s. 147–150.
- Wilczewski W.F., *Zwiastuny powszechnej radości. Ruch budowlany kościołów w diecezji wileńskiej w latach 1890–1914*, Białystok 1995.
- Wileński słownik biograficzny*, red. H. Dubowik, L.J. Malinowski, Bydgoszcz 2008.
- Žemaičių vyskupų portretų galerija* [katalog wystawy w Lietuvos nacionalinis muziejus], Vilnius 2013.

Summary

The Plaque from the Church of St. Casimir in Vilnius Dated 1630 on the Rasos Cemetery

In 2013, during comprehensive cataloging of Vilnius cemetery, a 17th-century plaque from the Vilnius Jesuit Church of St. Casimir was found (Fig. 2). It was set in a gravestone with the shape popular from the 19th century in Central and Eastern Europe (Fig. 1).

The Latin inscription reads that the plaque was to commemorate the founding of the building of confraternity of musician by the Vilnius canon Melchior Gieysza Heliaszewicz (Fig. 3) at the Church of St. Casimir in Vilnius, so the plaque is an important relic of musical culture, intensively promoted and developed in Vilnius by the Jesuit Order. Jesuits were the patrons of the hall of residence for musicians at the Vilnius Jesuit High School, and the musical circle was gathered around the house of professors at the Monastery of St. Casimir.

The plaque was probably ordered by the founder of the building of confraternity of musicians at the Church of St. Casimir (Fig. 2). After Melchior Gieysza Heliaszewicz was granted the office of bishop in 1631 (Fig. 4), grateful residents of the house of professors supplemented the inscription, adding some information in the eighth verse. Although abbreviations were used, the addition disturbed the original orderly composition.

It seems that the plaque survived in quite a good condition the calamities befalling the church, such as the occupation of Vilnius by Muscovite army in the years 1655–1660 or a great fire of the city in 1749. It was probably removed to the Rasos Cemetery in the years 1864–1868, when the church was transformed into an Orthodox one. Then, the modest plaque became a valuable relic of the Jesuit monastery that had been closed down.

About 20 years later, it was found by Antoni Łazarowicz, a clerk, teacher, poet and translator, as well as a collector and promoter of history, who was interested in the history of Vilnius cemeteries. Cataloging them from 1842, he created the first corpus of gravestones. During one of his visits to the Rasos

Cemetery, in November 1886, Antoni Łazarowicz found the cracked plaque from the Church of St. Casimir under a layer of soil and leaves. He copied the inscription from it and recorded its location.

Another person who took an interest in the plaque was a fan of Vilnius cemeteries, journalist and collector, Lucjan Uziębło. Worried about the condition of many historically and artistically important gravestones, he sought help from the parish priest from post-Jesuit Church of St. John, rev. Kazimierz Pacynka, a lover of music and organizer of many patriotic events. After collecting money from parishioners in 1904, rev. Kazimierz Pacynka had the 17th-century plaque framed, to make it similar to the gravestones popular then.

Those actions, undoubtedly taken for emancipatory purposes, were semi-official, and took place at the moment of liberalization of the tsar's policy, just before the Edict of Toleration of April 17, 1905. They were part of the process of activation of the society in the western part of the Russian Empire around the Roman Catholic Church. The national awareness was being restored.